

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито характер змін і вплив Першої світової війни на економічне, соціальне, громадсько-політичне життя краю - території нинішньої Запорізької області.

Серед наукових проблем, що традиційно перебувають в історіографічному дискурсі, поважне місце здавна займають проблеми вивчення взаємовпливу військово-політичних подій з подіями суспільного життя.

Зазначений зв'язок не випадковий. Він підкреслює значимість впливів воєн на цивільну історію і світської історії на історію військових подій. Саме у такому ключі суттєвих суспільних взаємодій нам бачиться зв'язок Першої світової війни (1914-1918 рр.) як планетарного явища з історією Запорізького краю і міста Запоріжжя, яке до 1921 р. мало назву Олександрівськ.

Незважаючи на безсумнівність впливу світової війни на історію Запорізького краю, це питання тривалий час не висвітлювалось. У радянську добу цьому шкодила оцінка війни як підрядного явища відносно більшовицької революції. Тож війну як історичне явище здебільшого вивчали (описували) лише воєнні історики. Зауважений радянський дискурс донині справляє свій вплив на історіографічну традицію. Як не парадоксально, але в опублікованому 2002 р. документальному збірнику краєзнавця А.І.Карагодіна *“Історія Запорізького краю: 1770-1917”* [1] не було вміщено жодного документу, що характеризував би історичний контекст Першої світової війни для місцевої історії. Проте зазначений стан справ останніми роками почав виправлятися. Це показали публікації дослідників Запорізького краю (Н.Кузьменко, М.Михайлов) [2, с.96-97], регіональної історії півдня України (Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Турченко) [3, с.77-127; 4, с.41-57], а також потужна серія наративів, опублікованих членами Запорізького наукового товариства ім.Я.Новицького, співробітниками Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського та Запорізької філії Східного інституту українознавства ім.Ковальських під редакцією А.В.Бойко [5, с.207-243, 331-335; 6, с.207-243, 331; 7, с.507-544; 8, с.108-169]. До наукового обігу було введено селянські щоденники та мемуари, що показували бачення світової війни жителями Запорізького краю, як тими, котрі брали у ній безпосередню участь, так і тими, хто залишався в тилу. Запорізькі історики все частіше використовують при висвітленні теми матеріали місцевого обласного архіву. Суттєво оновлюється методологічна база досліджень. Завдяки названим обставинам відкриваються нові перспективи вивчення багатьох сюжетів бурхливих і драматичних років Першої світової війни у зв'язку з історією Запорізького краю.

У запропонованому повідомленні охарактеризуємо характер змін і вплив Першої світової війни на економічне, соціальне, громадсько-політичне життя краю - території нинішньої Запорізької області.

Ігнатуша Олександр Миколайович - доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету

Територія сучасної Запорізької області напередодні Першої світової війни входила до складу Олександрівського і, частково, Катеринославського повітів (центр - м. Катеринослав) та Мелітопольського і Бердянського повітів Таврійської губернії (центр - м. Сімферополь). Так склалося ще в XIX ст., хоча в економічному і соціально-культурному плані сусідні степові повіти двох губерній Російської імперії були завжди тісно пов'язані між собою і тяжіли один до одного.

Переважало в Запорізькому краї сільське населення. Тут були великі поміщицькі маєтки, але, разом з тим, - досить розвинуте селянське фермерське господарство, яке успішно працювало на експорт зерна.

У промисловому відношенні край вирізнявся розвинутим сільсько-господарським машинобудуванням, яке продукувало різноманітні пристрої, інвентар та машини для потреб селянського і поміщицького господарства. Цю промислову продукцію виробляли не лише в повітових центрах, зокрема, Олександрівську, Мелітополі і Бердянську, а і в багатьох селах краю.

Запорізький край мав вигідне географічне розташування. На азовському його узбережжі був порт Бердянськ, який мав загальноімперське значення, а в Олександрівську пересікалися залізниці, що йшли з півночі - центру Росії, на південь - у Крим, і зі сходу - на захід, з'єднуючи Донбас з Кривбасом. Олександрівськ стояв на Дніпрі, зокрема на тій його частині, що була вільна від портів (вони розташовувалися вище Хортиці) і з його річкового порту був відкритий безперешкодний шлях до Чорного моря. Це відкривало широкі перспективи економічного розвитку регіону.

Запорізький край здавна був багатонаціональним. Але найбільшою етнічною групою тут були українці, особливо в сільській місцевості, де вони переважали абсолютно. Ця обставина визначала характер краю як невід'ємної частини України. Разом з тим, в селах компактно проживали болгар, представники німецькомовної меншини, росіяни. В містах, крім українців, які становили близько 1/3 жителів, було багато росіян, євреїв, болгар, німців та інш. Перепис населення станом на 1917 р. показав, що серед жителів м. Олександрівськ було 34% українців, 29% росіян, 20% євреїв, 5,5% поляків, близько 2% німців, латишів, білорусів (кожних) [2, с.98].

1914 р. відкрив нову сторінку історії. Під впливом війни різко змінилось політичне, економічне, громадське життя.

Війна оголила економічні і політичні проблеми Російської імперії, загострила суперечності її соціального розвитку, поглибила розкол суспільства на прихильників і противників існуючого політичного режиму та наблизила його падіння. Військові дії безпосередньо не зачепили території нинішньої Запорізької області, що знаходилась далеко від театру воєнних дій, але їх учасниками і жертвами стали тисячі вихідців із цього краю.

Царський уряд намагався всіляко розпалити патріотичні та вірно-підданські почуття. Провідником цих настроїв виступили місцеві органи державної адміністрації. Вже 23 липня 1914 р. в м. Олександрівськ відбулося надзвичайне засідання міської думи. Першочерговим стало слухання царського маніфесту про оголошення Німеччиною війни Росії. Міський голова К.М. Дмитренко виголосив вірно-підданську промову. Її супроводили трикратним виконанням гімну "*Боже, царя храни*" та багаторазовим гучним

“ура!”. А вже 4 вересня на черговому засіданні міської думи депутати з не меншою одностайністю раділи, коли заслухали імператорську “*височайшу подяку за вірнопідданські почуття*”.

Патріотична ейфорія на початку війни була доволі сильною. Один із мобілізованих жителів с.Петрівки Мелітопольського повіту М.Алексеев, згадуючи свої настрої під час призову до армії, писав, що йому хотілося йти до війська. Ці настрої можна вважати типовими і традиційними. Такі ж панували серед його земляків напередодні російсько-японської війни 1904-1905 рр., коли новобранці підкидали догори шапки й кричали: “*Ми їх шапками закидаємо*” [6, с.495, 507]. Г.Ф.Турченко наводить рядки зі спогадів жителя м.Олександрівськ Г.Гордієнка про те, що місцеве населення засмучувалося більше затемненням сонця, аніж мобілізацією. Зустрічалися й виняткові прояви патріотизму. Зокрема, поміщик Іваненко із с.Андріївки власним коштом взув у чоботи, одягнув у гарні сукняні сині штани й гімнастюрки тисячу вояків [4, с.43].

Влада всіляко намагалася використати доступні засоби впливу на громадську думку, аби примножити вірнопідданські почуття, а у подальшому - стримати розвиток опозиційних настроїв, що почали наростати після перших військових втрат і поразок. Поширювалися спеціальні звернення до населення [9, арк.6]. Великими накладками дозволили друкувати періодичну пресу, що трималася в руслі офіційної ідеології. У повіті надходили столичні проімперські газети - “*Русские ведомости*”, “*Новое время*”. Утримували великі наклади популярних додатків “*Сельского вестника*”. Місцеві адміністрації зобов’язані були поширювати їх серед народу будь-якими засобами: організацією колективних читань, розклеюванням на видних місцях, безкоштовною роздачею громадянам тощо.

У руслі імперських настанов йшла губернська, повітова та міська преса Бердянського, Мелітопольського та Олександрівського повітів. На її сторінках, уважно вивіреніх цензором, годі було й шукати натяку на політичну опозиційність, критику основ правлячого режиму або вищих державних чинів. З тих самих причин на території краю не виходило жодної україномовної газети.

Розгорнулася масова мобілізація, яка послаблювала місцеве господарство. Рекрутували селян, робітників, службовців державних установ та громадського самоуправління, вчителів, лікарів, навіть священиків. Тільки у промисловості до армії призвали понад 30% працюючих [9, с.335]. Окремі села відправили до війська половину працездатного чоловічого населення. “*Мобілізували в царські війська солдатами всіх чотирьох братів Штеревих, і Маркієва Михайла і багатьох інших*” [7, с.231], - з невідомим драматизмом згадували члени болгарської родини Штеревих, які мешкали в с.Інзовка Бердянського повіту.

Разом із тим, на загальноукраїнському фоні число мобілізованих на півдні було меншим, що пояснювалося більшим вмістом у соціальній структурі робітничого населення, задіяного в оборонних галузях [4, с.41].

Уже в серпні 1914 р. в Олександрівську сформували і розквартирували запасний батальйон, а незабаром із “*запасних ратників ополчення*” міста та повіту сформували ще три піших дружини, яким було надано найменування

73-ї, 74-ї та 75-ї Катеринославських. Дружини відправили до м. Севастополь для оборони південних рубежів імперії [11, с.5].

Своєрідністю національного складу Катеринославської і Таврійської губернії була наявність широкої і економічно впливової німецькомовної групи. Скупчення німців в районах, відносно наближених до бойових дій, непокоїло царський уряд. Адже воюючим противником була Німеччина. Ця обставина спричинила антинімецький характер заходів влади. Вони вплинули на долі 100-тисячного німецькомовного (німці і меноніти) населення Запорізького краю.

Одним з перших проявів такої політики стало виселення частини німецьких родин на територію інших губерній. Циркуляр Катеринославського губернатора від 26 травня 1915 р. наказував виселити до Уфимської губернії всіх підданих воюючих з Росією держав, які проживають в межах Катеринославської губернії, у термін не пізніше 10 червня 1915 р. [4, с.47]. Влада намагалася ізолювати німців призовного віку від можливої спокуси перейнятися інтересами етнічної батьківщини - Німеччини, мобілізувавши їх на потребу своєї служби. Так, вже 25 серпня 1914 р. по території Мелітопольського повіту розійшлося телеграфне повідомлення, яке сповіщало рішення Ради міністрів від 13 серпня 1914 р. про призов військовозобов'язаних із менонітів і направлення їх в одноденний (!) термін у розпорядження Катеринославського губернського військового начальника [12, арк.40].

Припинилося видання німецькомовної газети "*Бюргер Цайтунг*", дозвіл на випуск якої в Олександрівську отримали незадовго до війни - у 1912 р.

2 вересня 1914 р. канцелярія таврійського губернатора розіслала начальникам поліції циркуляр, в якому вимагали "*негайного зняття з усіх торгових і промислових закладів, контор, бюро, банків та інших подібного роду установ і закладів вивісок та всяких написів німецькою мовою*". На адміністративній карті краю стали зникати й німецькомовні назви населених пунктів, поступаючись місцем російським: Гальбштадт перейменовано на Молочанськ, Блюменталь - на Лугове, Гохштедт - на Високе, Фрідріхсфельд - на Широке тощо.

Серед найрадикальніших заходів уряду виявилася ліквідація німецького землеволодіння, проведена згідно закону від 2 лютого 1915 р. Площа відчуження включала смугу землі в межах стоверстової відстані на північ від Азовського моря.

Це були колосальні площі в межах всього Бердянського та Мелітопольського повітів і 20% території Олександрівського повіту. Відібраною виявилася надбана менонітами власність і поза названою межею - зокрема острів Хортиця, на якому заходами адміністрації м. Олександрівськ - міської думи і управи - було зроблено малоуспішну спробу організувати допоміжне комунальне господарство.

У Запорізькому краї, як і по всій країні, з початком Першої світової війни відбувалась милітаризація економіки - підпорядкування її військовим потребам. Згідно законів про військово-автомобільну та військово-суднову повинність від 14 та 28 липня 1914 р., вже на початку серпня почалась

передача до військового відомства “саморухомих екіпажів” та дніпровських суден. Так само на користь військового відомства держава ревізувала низку заводів (наприклад, завод Бадовського в с.Московці).

Під приводом державних закупівель живої тяглової сили і м’яса для армії нещадно грабували селянські господарства, оплачуючи їхнім господарям мізерні суми за худобу, вирощену багаторічною працею [7, с.231].

Із зони, наближеної до військових дій, до тилу евакуювали промислові підприємства, матеріальні цінності. Наприкінці 1914 р. з Варшави до Олександрівська перебазували авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень, а в 1915 р. - завод акціонерного товариства “Борман, Шведе і К”.

У 1915 р. купівлею ділянки землі в м.Олександрівськ Петроградським акціонерним товариством електромеханічних споруд ДЕКА (аббревіатура від назви “Дюфлон, Констинтинович і К”) в Запорізькому краї почалась історія великого авіаційного підприємства (нині - ВАТ “Мотор Січ”) [13, с.80]. Вже у березні 1916 р. підприємство випустило свій перший авіаційний двигун [2, с.97.]. Почав діяти аеропланний завод і в м.Бердянську. Туди ж евакуювали Варшавський арсенал [13, с.151].

У 1916 р. до Олександрівська з Риги перевезли дротово-цвяховий завод (згодом - завод “Інтернаціонал”, нині - ВАТ “Сталепрокатний завод”).

На військовий лад переобладнувались і місцеві підприємства. Найрозвиненіша у краї галузь - сільськогосподарське машинобудування - стала постачальником для фронту кінних повозок, санітарних двоколок, похідних кухонь. Тут виготовляли корпуси снарядів, мін, ручних гранат тощо.

Так, на чавуно-ливарно-механічному заводі землеробських знарядь “Богатир” в Гуляйполі налагодили виробництво прицільних рушничних станків, бомб, парних двоколок [14, арк.28]. На екіпажній і механічній фабриці А.А.Унгера в с.Кічкасі виготовляли колеса для двоколок. Софіївський завод Нейфельда, який до війни випускав молотарки, плуги, жатки, сіялки, соломорізки та іншу мирну техніку, перепрофілювали на випуск гранат. Завод землеробських машин і знарядь Товариства А.Я.Коп в м.Олександрівськ тільки протягом 1916 р. виробив для армії 316 бомбометів.

Підприємства, що виконували військові замовлення, отримали перевагу в постачанні сировиною та паливом. Власникам військових виробництв дозволили подовжувати робочий день для працівників, залучати до важкої праці дітей та підлітків, літніх людей, жінок, використовувати працю військовополонених. Її використовували як у сільському господарстві, так і в промисловості. На початок 1917 р. на заводі акціонерного товариства “ДЕКА” працювали 70 військовополонених [15, арк.8-8 зв].

Водночас падало виробництво мирної продукції. Випуск сільськогосподарських машин і знарядь, порівняно з 1913 р., у 1914 р. зменшився на 10%, у 1915 - на 50%, у 1917 р. - на 85% [13, с.31; 16, с.35]. Значно скоротилося виробництво підприємств легкої та харчової промисловості. Збільшилась кількість підприємств, які припинили роботу.

За 1915 р. з 80 підприємств, які перебували під наглядом фабричної інспекції в м.Олександрівськ, 16 підприємств не працювали весь рік. Зазначена цифра не включала тимчасово закритих підприємств, яким би

тривалим не був їхній простій протягом року. Без роботи опинилось 20,5% працюючих. Втрачаючи роботу, вони втрачали засоби до існування [17, арк.1].

У селах, у зв'язку з мобілізацією чоловіків до армії, відчувалася гостра нестача робочих рук, а часті реквізиції призвели до різкого скорочення кількості худоби. Зокрема, у Василівці під час реквізицій населення втратило до 40% робочої худоби та повозок. Майже вдвічі скоротилося число господарств. Маломічні господарства - передусім, солдаток і вдів - розорялись. Їх власники за безцінь збували інвентар, пожитки. Скорочувалися посівні площі. Знижувалась врожайність. Якщо в 1915 р. в степових повітах Катеринославської губернії врожайність озимої пшениці становила 10,2 ц з га, то в 1917 р. - тільки 6,8 ц [13, с.263].

Населення шукало шляхи до виживання і проявляло ініціативу в доланні економічних труднощів, поширюючи різні форми кооперативного руху. Це були ощадно-позичкові товариства взаємного кредиту і, насамперед, споживчої кооперації, які мали полегшити доступ товарів до споживачів за нижчими цінами. 12 червня 1915 р. катеринославський губернатор затвердив статут товариства споживачів м.Олександрівськ. Вже в перший рік діяльності до складу товариства прийняли 240 членів. Товариство приєдналося до Південноросійського та Московського центрального союзів споживчих товариств. 22 червня того ж року в м.Олександрівськ почав діяти інший, згодом теж крупний кооператив "*Задруга*". 2 жовтня 1916 р. відбулося перше засідання Мелітопольського товариства кооперативів для спільної закупівлі і реалізації товарів першої необхідності. Воно об'єднало сільські товариства споживачів: Балківське, Велико-Білозерське, Верхньо-Торгаївське, Менчикурське, Ново-Олександрівське, Нижньо-Сірогозьке, Отраднівське, Тернівське, Царицино-Кутське [11, с.8].

Суттєвою допомогою для міських жителів ставало господарювання на земельних ділянках. Обробляли городи. Продовольча проблема ставала настільки гострою, що до садово-городніх товариств записувалися навіть священники.

Міська влада Олександрівська відвела 700 десятин міської землі (27% фонду) для сільськогосподарських потреб. Її засаджували садово-городніми культурами, хлібом для потреб міста, здавали в оренду [2, с.98].

Першочерговим завданням було вирішення проблеми опалення, яка з розладом залізничного сполучення і наростанням анархії ставала все гострішою.

Але згадані заходи стабілізації економіки не давали бажаних результатів. Виробництво життєво необхідних товарів падало. Зростав дефіцит, посилювались господарчі труднощі. Економічна ситуація в регіоні, як і по всій країні, погіршувалась. Безпосереднім наслідком цього стало загострення соціальних проблем.

У зв'язку зі зростанням військового виробництва та прибуттям евакуйованих та біженців, зосередженням їх поблизу залізничних вузлів, збільшувалось населення міст Олександрівська, Мелітополя, портового Бердянська. Протягом 1914-1917 рр. число мешканців Олександрівська збільшилось майже на 10 тис. чол. і перевищило 58 тис. мешканців

[18, арк.22]. З них фабрично-заводськими працівниками вважалися 8,8 тис. чол. Після цього склад населення став ще більш строкатим, ніж раніше.

Розквартирування на території краю військових частин, утримання яких в значній мірі лягло на місцеве населення, скупчення при залізничних станціях вантажів, підвезення яких стало однією з чергових повинностей для населення, розміщення та обслуговування госпіталів для воїнів, повернення додому фронтників-калік - усе це супроводжувалося наростанням соціального напруження.

Гостроту соціальних проблем підсилила евакуація населення з районів, наближених до театру військових дій. Міграції відбувалися як узгоджено з планом евакуації, так і самовільно. Територія краю стала ричищем, в яке стікалися потоки біженців, передусім з Галичини. Їх влаштування вимагало вирішення численних проблем, пов'язаних із забезпеченням новоприбулих житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, працею тощо [9, арк.6].

Скорочення виробництва сільськогосподарської продукції та значне підвищення попиту на неї стимулювали зростання цін на товари першої необхідності. Намагаючись захистити внутрішній ринок, 21 квітня 1915 р. Олександрівською міською думою були встановлені *“межові нормальні ціни на предмети першої необхідності”*. Ціна за пуд пшениці мала не перевищувати 1 крб. 15 коп., сала - 8 крб., картоплі та солі - 40 коп., цукру - 6 крб., сотню яєць - 1 крб. 50 коп., кварту молока - 10 коп., пуд вугілля - 29 коп.

Але фіксовані ціни не втримались і поповзли вгору. Напередодні 1917 р. вони перевищували довоєнний рівень вже майже вдвічі. Захищаючи, з одного боку, ринок від спекулятивних операцій, урядові структури руйнували його з іншого: реквізиціями, вивозом хліба як на експорт, так і за межі губерній та повітів, встановленням занижених розцінок на виготовлену продукцію.

Гостро стояло питання про соціальний захист населення, передусім сімей військовослужбовців та загиблих. Після об'яви про надання матеріальної підтримки сім'ям мобілізованих, державна казна виявилась неспроможною ефективно її здійснювати. Обіцяна видача продовольчих пайків, покладена на міські, повітові та волосні опікунства, затримувалась, особливо в сільській місцевості. Але багато нужденних сімей рятувалося саме грошовою допомогою цих установ. Здебільшого вона дорівнювала половині попереднього заробітку годувальника, що було вочевидь недостатньо. Місцеві представництва влади фактично потопали в численних клопотаннях про допомогу: зменшення орендної плати, надання пільг по оподаткуванню, підтримку коштами за лікування та оплату за навчання дітей, виділення гасу, палива тощо. Доведені до крайньої межі, люди йшли на відчайдушні кроки. Так, у Василівці 30 солдатських дружин розгромили рибну лавку.

Серйозні труднощі місцева влада мала з організацією навчання дітей. У зв'язку із значною часткою новоприбулих не вистачало класів для шкільного навчання. Водночас улітку 1915 р. у приміщенні Олександрівської міської чоловічої гімназії було влаштовано притулок - ясла для дітей осіб, призваних до діючої армії. У вересні 1915 р. було також поставлене питання про можливе переведення навчальних закладів в інші приміщення з метою надання звільнених класів під евакуйовані з Києва лазарети. У жовтні того ж року Олександрівська міська дума виділила грошову допомогу на придбання

взуття, одягу і забезпечення гарячими сніданками трьохсот найбідніших учнів міських початкових шкіл, батьки яких були призвані на війну. Виділялись кошти й на придбання письмового приладдя для учнів - дітей біженців; врядування брало на громадський кошт навчання частини учнів тощо.

Але соціальна допомога не була достатньою і компенсувати втрати, пов'язані з війною, не могла. Сім'ї зубожіли, господарства руйнувались.

Соціальні проблеми загострювались. Неспроможність влади вирішувати їх ставала дедалі очевиднішою. Це спричиняло до активізації громадського життя, розширення ініціативи різних верств населення.

Владні структури намагалися скеровувати народну ініціативу. Це наочно проявилось в організації громадської допомоги біженцям та жертвам війни. Комітети допомоги виникали в районах найбільшого скупчення втікачів. Були створені волосні (Вознесенський, Комишуваський), міські (Олександрівський об'єднаний комітет з піклування про біженців), повітові комітети. З метою кращого впливу на них з боку держави, комітети підпорядкували напівдержавним структурам - Всеросійському земському союзу допомоги хворим і пораненим воїнам та Всеросійському союзу міст, а згодом - об'єднаному комітету цих союзів.

У краї діяли осередки загальноімперських гуманітарних товариств: *“Всеросійського - пам'яті воїнів російської армії, що загинули у війну 1914-1915 рр.”*, *“Повсюдної допомоги солдатам, що постраждали на війні, та їх сім'ям”*, Червоного Хреста, *“Георгієвського комітету його імператорської величності великого князя Михайла Олександровича з забезпечення і догляду за майном георгієвських кавалерів і їхніх сімей”*, численні комітети зі споруджень пам'ятників, церков і каплиць на пошану загиблим тощо.

Надзвичайно важко, лише після поразки російської армії навесні та влітку 1915 р., вдалося організувати цільове українське *“Товариство допомоги населенню півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій”* або комітет для надання допомоги розореному населенню Галичини [19]. Його осередки також виникли у Запорізькому краї, пробуджуючи національну солідарність.

Згадані комітети організували благодійні концерти, грошові збори, підтримували шефство над госпіталями, опікувалися сирітськими будинками і дитячими притулками.

Заради координації подібної допомоги, надання адміністративної та фінансової підтримки, Олександрівська міська дума вже у вересні 1914 р., слідуючи прикладу Катеринославської, приєдналася до Всеросійського союзу міст, що ставив на меті громадську допомогу в організації роботи тилу для потреб російської армії.

Загострення соціальних проблем у зв'язку зі зростанням витрат на потреби війни збуджувало громадську думку. Вона шукала відповідь на питання про головний корінь суспільних проблем і соціальних негараздів.

Це неодмінно приводило до думки про антинародний і несправедливий характер війни. Поширювалися антивоєнні настрої. Масовими явищами стало небажання брати до рук зброю або втечі з військових частин. Повітовим воїнським начальникам розсилалися накази і телефонограми про розшук і повернення тих, хто самовільно відлучався з війська [12, арк.39, 110-111]. Створювалися особливі *“летючі загони”*, які арештовували

дезертирів, але зменшити хвилі втікачів та прищепити їм “*вірнопідданські почуття до царя та імперії*” були не в силах. Населення, доведене до відчаю реквізиціями, повинностями, низькою заробітною платою, дорожнечою, голодом, вдавалося до найрішучіших форм протесту.

У 1915-1916 рр. територією краю прокотилася хвиля стихійних антивоєнних страйків, в яких прийняло участь близько 27 тис. чол. Наприкінці 1915 р. на захист своїх прав піднялися робітники Велико-токмацького машинобудівного і чавуноливарного заводу товариства “*Тріумф*”. У 1916 р. відбулися страйки на машинобудівному заводі та взуттєвій фабриці “*Прогрес*” у Мелітополі. Для придушення заколоту мелітопольським справником було надіслано наряд жандармів. У кінці 1916 р. у Пологах проти війни протестувала значна частина революційно налаштованих робітників. Їх заарештували та відправили на фронт.

Особливо бурхливо наростали антивоєнні і революційні настрої на початку 1917 р. У відповідь на заклик соціалістів відзначити роковини “*Кривавої неділі*” посиленням боротьби, 5 січня 1917 р. почався страйк на взуттєвій фабриці м.Олександрівськ. Страйкарів підтримали робітники залізничних майстерень і швацьких підприємств [13, с.31].

Активізації громадсько-політичного руху сприяло поширення діяльності на території краю нелегальних політичних партій соціал-демократів, анархістів, єврейських соціалістів (бундівців), есерів тощо. Гострота невіршених соціально-політичних проблем спричинила до розповсюдження найбільш радикальних ідей.

У роки війни в повітах поширилась діяльність національно орієнтованих українських організацій. Департамент поліції так характеризував розвиток українського національного руху у роки війни на території Катеринославської губернії: “*У зв’язку з військовими подіями український рух значно пожвавився і набув серед робітничих мас українців зростаючий до себе інтерес*”. “*Розсадником*” для ведення української пропаганди називалися Катеринославська “*Просвіта*” та її приміські відділення.

У ніч з 15 квітня 1915 р. на катеринославських заводах і в районі лінії Катерининської залізниці, якою м.Олександрівськ і його регіон сполучався з губернським центром, були розкидані прокламації від імені Української соціал-демократичної робітничої партії, друковані українською мовою. Присвячені трьохріччю “*Ленського розстрілу*”, вони закінчувалися словами: “*Геть війну, геть царат, хай живе революція, хай живе демократична республіка, хай живе автономія України!*” [20, с.55].

Отже, вплив світової війни на громадське життя виявився суперечливим. З одного боку, уряд обмежував демократичні свободи, стримував створення громадських організацій, що не вписувались у великодержавний вимір, з іншого - затяжний характер війни поглиблював суспільні суперечності, що спричинило появу та розвиток невідконтрольних урядові форм громадської ініціативи та протесту. Хвиля народного невдоволення піднімалася все вище, загрожуючи змести існуючий режим.

Таким чином, Перша світова війна підірвала усталене життя Запорізького краю, трансформуючи традиційне суспільство, вносячи в нього модерну соціальну динаміку. Мілітаризація економіки змінила структуру

промислового виробництва, ослабила сільське господарство. За цими змінами стояли державні пріоритети. Вони деформували соціальні відносини, девальвували соціальні цінності. Суспільна психологія заряджалася потужним невдоволенням більшості населення своїм соціальним статусом, негативізмом до державної влади, нетерпимістю, готовою вилитися у високу активність і масштабні соціальні дії. Характер свідомісних змін набував нової якості, якій притаманні були риси колективної спільності і взаємодії.

1. *Карагодін А.И.* История Запорожского края: 1770-1917 (документы и материалы) / *А.И.Карагодін.* - Запорожье: ЗГУ, 2002. - 458 с.
2. Запорожье и запорожцы / *Н.Кузьменко, Н.Михайлов.* - Запорожье: Тандем-У, 2005. - 336 с.
3. *Турченко Ф.Г.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. - 1921 р.): історичні нариси / *Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Турченко.* - К.: Генеза, 2003. - 304 с.
4. *Турченко Г.Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / *Г.Ф.Турченко.* - Запоріжжя: Просвіта, 2005. - 324 с.
5. Мемуари та щоденники / [упоряд.: *Бойко А., Плохій С.*; передмов.: *Плохій С., Бойко А., Чоп В., Мільчев В.*] // Джерела з історії Південної України. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2005. - Т.5. - Ч.1. - Кн.1. - 484 с.
6. Там само. - Кн.2. - 516 с.
7. Мемуари та щоденники / [упоряд.: *Бойко А., Мільчев В.*] // Джерела з історії Південної України. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2006. - Т.9. - Ч.2. - 632 с.
8. *Коншин Д.* Рассказ о своей жизни... / *Д.Коншин*; [передмов. *С.Шевчук*] // Старожитності Південної України. - Запоріжжя: ЗНТН, 2008. - Вип.21. - 272 с.
9. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). - Ф.57. - Оп.1. - Спр.3.
10. История Украинской ССР: в 10 т. - К.: Наукова думка, 1978. - Т.5. - 558 с.
11. *Ігнатуша О.М.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр. / [*О.М.Ігнатуша, В.Г.Ткаченко, Г.Ф.Турченко*]; під ред. *Ф.Г.Турченка.* - Запоріжжя: Прем'єр, 2001. - 224 с.
12. ДАЗО. - Ф.98. - Оп.1. - Спр.96.
13. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. - К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1981. - 728 с.
14. ДАЗО. - Ф.32. - Оп.1. - Спр.467.
15. ДАЗО. - Ф.32. - Оп.1. - Спр.507.
16. Очерки истории Запорожской областной партийной организации / [ред. кол.: *Всеволожский М.Н., Гарчев П.И., Гуца Н.К.* и др.]. - Днепропетровск: Промінь, 1981. - 326 с.
17. ДАЗО. - Ф.32. - Оп.1. - Спр.460.
18. ДАЗО. - Ф.2030. - Оп.2. - Спр.185.
19. Приднепровский край (Екатеринослав). - 1915. - 20 мая (2 июня).
20. Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии. - [Б.м.в.], 1916. - 75 с.

Ігнатуша А.Н.

Запорожский край в годы Первой мировой войны

Раскрыт характер изменений и влияние Первой мировой войны на экономическую, социальную, общественно-политическую жизнь края - территории нынешней Запорожской области.

Ignatusha O.M.

Zaporozhskiy region in the period of the 1-st World War

The article describes the character of the changes and the influence of the 1-st World War on the economical, social and political life of the region - today's Zaporozhskiy region.

Отримано 4.11.2009